

Градското градинарство

Весела Славева, Христо Мишков

Както си е редно в Германия – подредени са правилно, земята е обработена на добре оформени лехи, гръвчетата са в редици, тук-там има малки парници, отделени са и полянки с детски люлки и катерушки, както и къщурки,

обикновено съсчени. Отгоре изглежда като квартал от градинки за кукли, само че куклите се движат, носят лопати, бутат колички, похапват или почиват на сянка. Подобна иглична картинка може да се види около много германски, а и около доста европейски градове, естествено, с разлика в подредеността, размерите и формата на парцелите, наличието на къщурки и т.н. Става дума за една устойчива и все по-масово разпространена тенденция на градско градинарство, която чисто формално

Когато самолет се насочва за кацане на най-голямото европейско летище, това във Франкфурт, отгоду все по-бързо „прелита“ плетеница от магистрала, шосета, заводи, складове, селца, ниви и – между тях – правоъгълни парцели с мрежа от по-малки правоъгълни градинки. Те изглеждат някак нелепо сред типично индустриалния пейзаж. Гледани отгоре са колкото носни кърпички, а реално имат площ от порядъка на 350 – 400 кв.м.

Все пак може да се смята за германски феномен. Разбира се, градинарството не е измислено в Германия, но там през XIX век е осмислена и създадена концепцията за т.нар. Kleingarten (Малки градинки), които се наричат още

Schrebergärten (Градинки на Шребер). Кръстени са така на известния в средата на XIX век лекар и педагог Даниел Готлоб Мориц Шребер (Daniel Gottlob Moritz Schreber, 1808 – 1861), който в своите трудове се занимава с детското здраве и вредните последици от градския живот в епохата на индустриализацията. И за разлика от много други градини по света, включително и от тези у нас, целта на „Градините на Шребер“ не е била толкова да се произвеждат зеленчуци, а чрез земеделския труд и движе-

нието на чист въздух да се подобрява физическото и психическо здраве на градското население. Защото в средата на XIX век в големите промишлени центрове на първата индустриална революция проблемът със здравето и морала на работниците започва да предизвиква сериозни опасения, което пък води до търсене на промени в начина им на живот. В това дело се ангажират учени, лекари, църкви, благотворителни организации и политически партии. Както и някои от капиталистите, включително най-големите. Индустриализацията струпвала огромни маси хора в градовете, където те живеели в нехигиенични и пренаселени жилища. След монотонния, изтощителен труд до машините, работниците не могли да възстановят силите си, често боледували, попадали в трудови аварии или затъвали в пиянство и други пороци. В началото

на века работният ден продължавал 14 – 16 часа, но към средата му вече и работодателите стигат до идеята, че всъщност е по-изгодно той да се намали до 10, а по-късно и до осем часа, за да могат работниците да възстановяват силите си. Към традиционния за християнството почивен ден неделя, се добавя и събота следобед. Спортът е едно от развлеченията, които са развивани целенасочено, за да отклоняват работниците от кръчмите.

„Градинките на Шредер“ също са били насочени към това да разкъсат порочния кръг на битието, като изведат хората във физическа активност на чист въздух. Разбира се, за работническите семейства значение е имало и получаването на евтини и пресни продукти за храна. Основната задача на първите градинарски дружества от новия тип все пак е била образователната и въз-

„Градинки на Шредер“ около Мюнхен. Понякога са разположени и между блоковете на жилищни квартали. Снимка Wikipedia

Така са изглеждали „Градинките на Шредер“ при създаването им – през XIX век. Дори са пускани като забележителности на пощенски картички. Снимка Wikipedia

питателна дейност, а не толкова земеделието и зеленчуците. Дружествата наемали свободни земеделски площи близо до градовете, в тях първоначално са изграждани площадки за игра на децата и за отдих на родителите, а впоследствие са превърнати в малки семейни градини.

Първото дружество за подобни градинки е основано през 1864 г. от директора на училище в Лайпциг Ернст Хаусшилд (Ernst Innozenz Hauschild (1808 – 1866)). Експериментът в тогавашното Кралство Саксония се оказал удачен и „Градинките на Шредер“ бързо се разпространяват и в другите германски кралства, княжества и провинции, като малките парцели (обикновено до 600 кв.м.) обкръжават все по-плътни промишлените центрове. А тежките изпитания, които се стоварили върху насе-

лението по времето на големите войни през XX век, изместили и фокуса на градинките – те станали критично важни и за елементарното изхранване във военния негодимък, което пък ги закрепило още по-здраво в бита, като се запазили и във времената на благоденствие. Днес в Германия има над 15 000 локални клуба за малки градинки, а самите парцели са повече от 1 милион. Обикновено земите са общинска собственост и се отдават със сравнително нисък наем, от порядъка на 30 евро годишно. Удоволствието да се грижиш за малък парцел обаче изисква и други разходи – средно 280 – 300 евро на година (електричество, застраховка, местни данъци). Ако се отчетат и разходите по пътуванията, за да се стига до тях, за инструменти, торове, семена, разсади и т.н, ще излезе, че в крайна сметка стойността на

продукцията от тези малки градинки надали компенсира разходите, но днес това вече не е и толкова важно. Освен здравословния ефект и удоволствието от градинарството, тези парцели дават и нещо все по-важно – увереност в екологичната чистота на това, което семейството консумира.

Германия е само един пример за развитието на този тип градско градинарство – може би най-интересен с това, че тук се тръгва от чиста идея към практическа реализация. А иначе феноменът на дребните добре обработени парцели се наблюдава навсякъде в индустриалните страни, като всяка стига по своя начин до развитието им. Във Франция те са определени като семейни градини (jardins familiaux) и също са продукт на ускорената урбанизация през втора-

та половина на XIX век, както и на усилия за запазване на здравето на работниците. Тук на много места семейните градинки са били предлагани от самите индустриалци и с цел да привържат работниците към фабриката. Особена роля за разпространението на тази практика има една дама – Фелиси Ервю (Félicie Hervieu 1840 – 1917). През 1893 година тя създава асоциацията „Дело за възстановяване на семейството“, която помага на работнически семейства в град Сеган да се измъкнат от мизерията като обработват парцели земя. Макар и в по-малки мащаби, отколкото в Германия, „семейните градинки“ се разпространяват. За първите 5 години тази асоциация успява да привлече 530 човека от 125 семейства. Мадам Ервю привлича като съмишленик политика

А ето ги и френските „работнически градинки“ от края на по-миналия век. Снимка Wikipedia

Весела Славева е родена в Бургас, но от 5 години живее в София, заради обучението си по „Ландшафна архитектура“ в Лесотехнически университет. През 2022 г. прави специализация в университета по аграрни и ветеринарни науки в Букурещ, Румъния. В момента (2023 г.) е дипломант към ЛТУ с тема на разработка „Дизайн на ботаническа градина с образователен сектор за градско градинарство“. Интересите ѝ са свързани с подобряването на градската среда и устойчивото използване на природните ресурси.

абат Лемур (L'abbé Jules-Auguste Lemire), който изповядва идеята за „социален католицизъм“ и вижда в „работническите градинки“ и средство против „класовата борба“, както и против атеистичната пропаганда. Все пак във Франция тези градинки се разпространяват сравнително бавно през XIX век, но гвете световни войни по-късно им дават осезателен тласък, като през 1945 година във Франция вече има 250 000 работнически градинки. Днес те са много повече, като в мотивацията на собствениците се преплитат както стремеж за труд и реколта, за консумиране на гарантирано екологични продукти, така и опит да се

избяга от бетона, шумотевицата и замърсяването на големите градове.

В Англия положението е по-сложно поради ранната индустриализация, съчетана с едро земевладение и общ недостиг на земя. Твърди се, че най-старият парцел с разпределени места за градинки е от 1809 година, създаден от крал Джордж III по молба на капелана Стивън Демайнбрайн, който помолил краля да отпусне 6 акра земя за бедните. Това обаче не са точно „работнически градинки“, а по-скоро кралска милостиня за изхранване. Градското градинарство е официално въведено със специален Закон за малките стопанства (Small Holdings and Allotments Act) от 1908 година, който е модифициран на два пъти – 1922 и 1950 година. С тях местните власти се задължават да отделят парцели, които се разпределят за обработка, отдавани под нисък нормиран наем. Те трябва да се използват за производство на плодове и зеленчуци за лична употреба. По тази схема са създадени многобройни малки парцели, които стигат върха си непосредствено след Втората световна война (1,4 млн). След това броят им намалява постоянно, като причината е както застрояването на земите около големите градове, така и намаляващият интерес към земеделския труд като форма на отгих, за сметка на другите развлечения.

Тази кратка екскурзия из страните, които първи попадат в мелницата на индустриалната революция, показва, че градското градинарство се развива до голяма степен не като форма на земеделие, а по-скоро като реакция на негъзите на урбанизацията. Съществува обаче и различен път, който в крайна сметка отново води до същия резултат – мрежа от малки градинки около големите градове.

Русия е интересен пример за обратен на европейския подход – по-скоро аристократичен. Там и днес парцелите за любителско градинарство се наричат „Дача“. А самият термин тръзва от XVIII век, като първите „дачи“ са били „дарове“ (това и означава думата „дача“) от царя към аристократи, но не за да копаят здравословно, а за да са погръка близо до столицата, което е важно за функционирането на „вертикалата на властта“. Първите дачи всъщност са били големи имения с представителни къщи, прислуга, конюшни и т.н. Към началото на XX век тази практика се „демократизира“, като не само аристократи, но и заможни граждани купуват парцели извън градовете, за да живеят и – все повече – да градинарстват. В съветско време, когато всъщност идва и истинската голяма индустриализация на Русия, дачите стават по-малки и по-малки, със законен размер на парцела до 600 кв.м. По време на Втората световна война и в късния социализъм те служеха и за преодоляване на продуктивния недостиг, а китните и добре обработени лични градинки бяха нещо като визуален антипод на гигантските колхозни поля, които така и не можаха да изхранят огромната страна.

В това разнообразие на формирането на градското градинарство България също има свой специфичен път. Нашата индустриална революция е закъсняла и сравнително слаба, урбанизацията напредва бавно, но пак идва на мястото на една велика земеделска и градинарска традиция, която на практика обхваща цялото население. Традиционният бит на българите се развива на село или в малки градчета, като освен ниви и ливади, стопанството включва и градини, при възможност – в двора на къщата или близо до него. Част от продукцията

Христо Мишков завършва „История“ в СУ „Св. Климент Охридски“, където защитава и докторска дисертация по Съвременна история на балканските народи. Преподавал е във ВСУ „Черноризец Храбър“ и СУ „Св. Климент Охридски“. Работил е като редактор и сътрудник във вестници и списания. Редактор на списание „Природа“.

служи не само за семейна консумация, но отива и на пазарите в близките градове. Всъщност дълго време двете традиции – тази на личната консумация и на купуването на продукти – съществуват успоредно, като и в занаятчийските къщи на възрожденските градчета са се отглеждали не само плодове и зеленчуци, но и животни. Когато селяните стават граждани, повечето от тях запазват връзката си със земята, понякога в карикатурен вид. Константин Иречек, който идва в младото българско княжество, за да създаде образователната система, разказва как в самата пленарна зала на Народното събрание (което през 1880 година е заседавало във временна дървена постройка) през нощта били вкарвани кокошките на прислугата, които през деня кротко обикаляли

Освещаване на знамето на градинарско дружество „Пчела“ при църквата „Св. Атанас“, Лясковец, 1906 г. Снимка сайт Община Лясковец, архив Музей на гурбетчийското градинарство

наоколо. Скандалът завършил с това, че кокошките били хванати от охраната и изядени, а самата гъсчена сграда изгоряла на 1 февруари 1882 г., като така се очистила и от кокошите паразити. А в много от градските къщи, както в столицата, така и на грузи градове, още дълго се запазвала традицията на домашно градинарство и животновъдство. „Собственото производство си остава основният начин за набавяне на храната за огромната част от населението“, пише изследователката Райна Гаврилова. „Градската домакиня може и да храни семейството си с произведението в градината, но тя знае и за възможностите на купуването,това води до противоречива философия на

потреблението: дори когато семейството има финансови възможности, от пазара се доставя само онова, което не се произвежда лично..... купува се само при изразена нужда“.

Тук трябва да се спомене и това, че от началото на XX век в България стартира аграрен подем. От основното школо до университета и научните среди, държавата развива образование, изследователска дейност и практикуване на зеленчукопроизводство, овощарство, лозаро-винарство и градинарство.

И типичният стопански двор на българина става все по-добре уреден, приветлив, в градините се засаждат нови сортове плодни дръвчета, а в лехите идват дори нови видове зеленчуци. През

XX век например българинът открива домати и те бързо стават толкова разпространени, че мнозина ги смятат за „изконно“ български продукти. Свое място в градината имат и лечебните растения, които са част от традиционната медицина, цветята и някои декоративни видове. Впрочем българското градинарство не може да бъде сведено само до масовите лични градинки. Духовните институции – манастирите – също са се занимавали с градинарство, при това често на доста високо ниво. Това е една доста дълга традиция. В своята книга „Пространствена и функционална организация на манастирските дворове в България“, проф. Веселин Рангелов споделя, че първите средновековни градини били създадени в манастирите и в затворените пространства зад укрепени-

те стени на замъците. Манастирските градини обикновено включвали следните основни зони: овощни градини, зеленчукова градина, цветна градина, аптекарска градина, по-големите манастири имали и лозе, а монасите винаги са се славели не само като добри лозари, но и като и ценители на продукцията от грозде.

Между другото и самият държавен връх е имал своята градинка. Тогаващите царски ботанически градини са били създавани не само, за да осигуряват продукти за царската трапеза, но и за интродуцирането на нови видове. В книгата си „Паркове със специално предназначение“, проф. д-р ландшафтен архитект Емил Галев пише, че от освобождението на България до 1880 г. в една част от Александровската (Градската) градина в София са се отглеждали

Плодово тържище в гр. Лясковец, построено през 1928 година. Снимка сайт Община Лясковец, архив Музей на гурбетчийското градинарство

зеленчуци и цветя за нуждите на Двореца. След нейното преустройство, извършено в периода 1880 – 1882 г. било определено ново място за зеленчукопроизводство. На това място по идея и средства на княз Александър I Батенберг през 1882 г. дворцовият градинар, овощар и пчелар Карл Бец създава така наречената Дворцова зеленчукова градина (с площ над 35дка), една част от която била засадена със зеленчуци и цветя, а другата с овощни дървета. Изграден бил и специален парник за зеленчуци. Градината съществувала в този ѝ вид до 1887 г., когато в България дошъл княз Фердинанд I, който решил на мястото ѝ да създаде ботаническа градина.

Благодарение на това ускорено развитие се ражда и феноменът на „градинар-

ство за износ“. Земеделските училища, заедно със силната традиция, създават излишък от компетентни и трудолюбиви кадри. Те заминават в други европейски държави, където реализират знанията и уменията си. Сведения за едни от най-големите български общности в Унгария и Австрия дава д-р Евелина Драгомирова пред неправителствената организация „Фондация Ботаника лайф“. Тя разказва за баща си Драгомир Станев, който заминава за Грац в Австрия, където успешно реализира знанията си за градинарството, защото през 1930 г., там все още е нямало такова развитие. Пренасят семена от България и с много труд и усилия започват да произвеждат и продават своите първи зеленчуци. С времето българската продукция се

Снимка от личен архив на д-р Е. Драгомирова. Драгомир Станев (третият отляво) продава на пазар „Кайзер Йозеф Плац“ между 1933 и 1940 г., заедно със свои колеги

Паметник „В чест на българските градинари“ 2014 г., пред пазар в Унгария, гр. Будапеща

прочува със своите качества и става все по-търсена. В Унгария (Будапеща) има паметник на българските градинари, който е посветен на най-голямата група, формирала гружество на българите там през 1914 г. Паметникът е поставен пред пазара, на който са продавали стоката си и са имали значителен принос за изхранването на Австро-Унгарската империя и развитието на хранително-вкусовата промишленост в Европа.

Преди сто години от обикновени „гастарбайтери“ в Средна Европа (Австрия, Унгария, Словакия), българските градинари се превръщат в авторитетна общност на трудолюбиви иноватори, като внедряват нови техники в отглеждане-

то на зеленчуците (гравитачното поливане и използването на предварително приготвен разсад).

Българските градинари са оставили следа и в Румъния. Екатерина Терзиева споделя, че първата бахча (зеленчукова градина) за производство на зеленчуци е била изградена през 1714 г. в Брашов. През 1713 г. случайна среща на Цани Бравичката от Лясковец, с търновски търговец в Брашов дала тласък за развитието на българското градинарство в Румъния. Така след Брашов и цяла Румъния се оказала благодатна за нашите градинари. По информация на акад. Иван Гешов, през 1888 г. от Северна България в чужбина излезли около 12 000 земеделци

гурбетчии. Те заработили из цяла Румъния, като най-големите градини били в Букурещ, Яш, Браила, Галац, Пъргово, Зимнич. По сведения на Цани Гинчев само от Лясковец всяка година тръгвали около 1500 зеленчукопроизводители, наричани газди. От 1901 до 1903 г. най-много български градинари от Търновски окръг се насочвали към Румъния, Австро-Унгария и Русия.

През 1976 г. в гр. Лясковец е създаден и единственият в България „Музей на гурбетчийското градинарство“. Лясковските градинари първи изнасят в Европа знанията и уменията си в отглеждането на зеленчуци, разработват парници, отоплявани с оборски тор, използват т. нар. долап – водно колело, задвижвано с животинска тяга, с помощта, на което се издига вода до повече от 10 метра над водоизточника. Тяхна е заслугата и за нивелирането на почвата, водоразделителната система с вади и напояването на растенията чрез засаждането им в бразди.

А що се отнася до гребното градско градинарство – в България то получи нов подем и нови характеристики по времето на социализма с масовото раз-

пространение на парцели за обработка около градовете. При тях имаше доктринален проблем, тъй като идеологията отричаше и ограничаваше частната собственост, но кооперативното и държавното земеделие не успяваха да осигурят достатъчно продукция, а българската традиция и психология водеше хората към мечта да имат дори малки, но „техни“ парчета земя. Така се нароиха „вилни зони“ с разнообразен статут. Някои бяха частна собственост, други бяха раздавани безплатно по различни постановления, като ползвателите трябваше да ги обработват, но нямаша право да строят къщи или за това имаше ограничения. Те твърде често бяха нарушавани, мнозина смятаха парцелите за „свои“, а някои успяваха и да ги легализират, което пък доведе до огромни проблеми при връщането на земята след 1989 година. При всички тези проблеми обаче около българските градове има ясно отделени зони за гребно любителско градинарство, които са твърде различни като статут, а и като начин на ползване от тези в Западна Европа. Интересно какви ли ще станат в бъдеще? ■

Нови данни за слуховите възможности на змиите

Известно е, че поради слабо развития им слухов анализатор, змиите могат да приемат главно звукови трептения с ниска честота. Те нямат външно ухо и ушен отвор, а притежават само слабо развито вътрешно ухо. Змиите нямат тъпанчева мембрана и възприемат по-добре само трептенията на зем-

Австралийски Уома питон (*Aspidites rhamsayi*)

ната кора, което е познато в науката като „сеизмичен слух“. Поради това змиите слабо или почти никак не реагират на звуците по въздушен път и се счита, че „въздушните звуци“ не изграят при тях такава важна жизнена роля, както например при произлезлите от влечугите птици и бозайници.

С цел да проверят това отгавна утвърдено мнение в науката за слуха на змиите, което не е проверено досега с по-съвременни и прецизни експерименти и методи, екип от 7 учени от университета в щата Куинсланд (Североизточна Австралия) извършили интересно изследване на слуховите възможности и реакции на 19 различни вида змии от 5 рода в посочения щат. Експериментите са провеждани в една и съща „звуково чиста“ (sound proof) лаборатория, в която е изпитвано влиянието на 3 вида звуци с различна честота: от 0 до 150 Hz, от 150 до 300 Hz и от 300 до 450 Hz. Един от експерименталните звуци е произвеждал и земни вибрации, а другите 2 са възприемани само по въздушен път. По време на експериментите са контролирани и записвани 8 вида поведения на животните, например: движения на тялото, движение на главата, движения на езика, надигане (перископия) на главата, посока и фиксиране на главата, съскане (свистене) и др.

Неочаквано се оказало, че всичките 19 вида змии реагирали не само на звука, съпроводен със земни вибрации, но и на чисто „въздушните“ звуци без земни трептения. Само един вид от тях – австралийският Уома питон (*Aspidites rhamsayi*), се насочвал веднага към източниците на звук, докато

всички останали видове, включително силно отровните тайпани от род *Oxyuranus*, Кафявите змии (род *Pseudonaja*) и др. се оттегляли в посока обратна на източника на звука и явно искали да бъдат по-далече от него. Особено внимателни и бързо реагиращи на всички видове звуци били тайпаните, които имат и най-много неприятели – хищници. Авторите на изследването считат, че тъй като австралийският питон е хищник, той използва въздушните звуци и за търсене и насочване към жертвите си. По-дребните по размери отровни змии – тайпаните, вероятно възприемали и въздушни звуци, но те по-скоро се оттегляли и опитвали да напуснат мястото при тяхното появяване.

В заключение, авторите на експеримента считат, че всички изследвани в слухово отношение австралийски змии чуват и човешката реч, макар и не така ясно както животните с добре развити външни уши. Получените нови данни за слуховите възможности на австралийските змии разширяват известните досега факти за слуха при влечугите, но поставят и нови проблеми пред науката за слуховото поведение на животните изобщо.

По Plos One и Наука и Живн